

לכידתו ומשפטו של חסן בך

יוסף נדבה

תוך כדי איסוף החומר לכתיבת ספרי 'ניל"י' – תולדותיה של העזה מדינית, ערכתי ביקור, בלווייתן של רבקה אהרנסון ומלכה סמסונוב, באחד הבניינים הישנים במרכז נצרת, שהיה בשעתו בית המגור הפראנצ'יסקני 'קלאריס'; לימים, לאחר שנחשפה רשת-הריגול של ניל"י בשלהי 1917, עשאוהו התורכים לבית-סוהר ארעי, משכן ל'אינקוויזיציה', שעליה ניצח חסן בך, הרופא הצבאי הראשי וממלא-מקום המפקד הצבאי בנצרת.

בית-המגור היה בית-אבן, בעל שתי קומות, בתוך חצר מוקפת חומה גבוהה. כל קומה היתה בנויה חדרים-חדרים משני עברי מסדרון ארוך. בקומה השנייה נכלאו בשעתם האסירים, שניים-שניים בחדר, כבולים בשלשלאות ארוכות וכבדות, ואילו 'מרתף העינויים' היה בקומה הראשונה. המליצה 'אבן מקיר תזעק' לא היתה כאן בגדר מליצה, אלא מציאות; שכן בין כותלי הבניין נשמעו זעקות המעונים, אנחות המוכים ויכבת-הבכי שעלתה לשיאה בלילות. כאן היתה ממלכתו של 'טורקומדה' התורכי – הוא חסן בך.

להלכה היה חסן בך הרופא הראשי ('סר טביב') של הפךקה (הדיוויזיה) ה-27 של הצבא התורכי, אך בתוקף אישיותו הדומיננטית חלש בפועל כמושל מחוז הגליל. הוא הפיל את חיתתו על כל תושבי הערים והכפרים, ועל-פיו נשק כל דבר גם בתחום החיים האזרחיים. הוא היה בעל אופי סוער ואלים, רגזן וסאדיסט. סיפר לי בנימין חסאן, מווחיקי המשפחות היהודיות בשפרעם, מוכתר חיפה בימי מלחמת-העולם הראשונה, שכל אימת שבא חסן בך לחיפה היו כל החנויות נסגרות והתושבים הסתגרו בבתיהם מחד. באחד מביקוריו בעיר נצטווה בנימין חסאן להעמיס תוך שלוש שעות 3,000 סלים של סיד על-גבי חמורים ולשלחם לנצרת. כאשר ניסה לערער על הצו השרירותי הזה ולטעון כי אין תחת ידו לא סיד ולא חמורים, סטר לו חסן בך על לחיו פעמיים עד שזב דם מפיו ונפגעה אחת מעיניו. יום אחר ראה המוכתר במו-עיניו את חסן בך נכנס לחנות-המאנופאקטורה של החכם יהודה הלוי, יהודי עבדקן, יפה-תואר ומכובד, מקנח תוך מגע-אצבע שכבת-אבק דקה על הדלפק, ומיד אוחז בזקנו של היהודי ומנגב בו את האבק.¹

כאשר החל באוקטובר 1917 המצוד על חברי ניל"י, ובתוך כך נערכו רדיפות גם על אנשי 'השומר', על זקני ועד זכרון-יעקב וחדרה וסתם יהודים החשודים על אי-נאמנות לשלטון, הוטל על חסן בך

1 שיחותי עם בנימין חסאן בחיפה ב-17.12.1957 וב-9.5.1958. כדברים הללו סיפרה לי (כתל-אביב ב-5.10.1977) גם הגב' פרידה לולו (גרצ'וק). אף היא מבנות חיפה.

להתחקות על עקבי המרגלים ולשלחם לדמשק למשפט ולהענשה. כסמכותו החדשה לא ידעה השתוללותו גבול. שמו יצא לשמצה כתליין ו'שר־טבחים'.² רישומם של מעשי־אכזריותו עולה בזכרונותיהם של חברי ניל"י ואנשי 'השומר'. אפשר שהיטיב להכירו מכולם ד"ר משה ניימן, איש ניל"י, שעבד תחת פקודתו כשנתיים בתור רופא. והרי כמה פרטים ביוגרפיים המובאים בזכרונותיו:

חסן פואד בך, בנו של איברהים פשה, הוא ערכי ממשפחה גדולה ונכבדה בחלב. חוק לימודי הרפואה גמר בקושטא, ובראשית המלחמה שימש בצבא במדרגת יוזבשי על־יד תעלת סואץ. בשנה השניה של המלחמה נתעלה למדרגת בין־בשי ושימש בתור רופא ראשי... ואחר כך עבר לנצרת... מטבעו היה אכזר, ותושבי נצרת וחיפה סבלו ממנו נוראות; היה נותן מכות לחי ויורק (רוק ממש) בפני האיש היותר נכבד. תחת מסוה של שמירת נקיין היה מטיל עונשי כסף, וגם עונשי גוף על כל החושבים. הוא לא היה נרתע מקחת תרבושו של איזה סוחר נכבד ולנקות בו את השולחן שבחנותו, או אחז בשפמו או בזקנו וסחב את ראשו לארץ כדי לנקות בשערות את המקום המלוכלך. (כעיני ראיתי איך תלש חסן בך את שערות השפם של איזה צעיר).³

צבי נדב ופנחס שניאורסון, אנשי 'השומר', שחזו משרם עינויים רצופי 'פאלאקות' (מלקות בשוט־עור על כפות־הרגליים), מכות־אגרוף וביצים שלוקות, חמות, שהושמו תחת בית־השחי, מוסיפים כמה קווים לשרטוט דמותו: הוא היה גבה־קומה, בגיל בינוני, זעום־פנים, לבוש מדי־צבא ובעל קול צורח ומצווה; בשעת התרתחותו היה רוקע ברגליו, וכל אימת שהיה קרב לקורבנו היה ריח זוריף של יי"ש נודף מפיו.⁴

חסן בך נהג לחקור ולענות את אסיריו רק בשעות־הלילה. אחד־אחד היו האסירים מובלים על־ידי זקיפים תורכים מחדריהם שבקומה השנייה לחדר־העינויים שבקומה הראשונה, וכשגברו עינוייהם היו הצעקות מחרידות את כל הבניין והסביבה. כחיית־פרא היה 'הרופא הראשי' מזנק כפעם כפעם ממקומו אל המעונה המפרפר בין ידי נושאי־כליו ומוסיף מנת־מלקות משלו תוך זעקות היסטריות: 'la vérité, הודו על האמת!'⁵ הוא לא ידע רחם, ולמשמע דברי־תחינה היה מגביר את איומיו. כל עוד נמשכו העינויים והצעקות לא יכלו האסירים בקומה השנייה לתת תנומה לעפעפיהם. לשווא ניסו לאטום את אוזניהם. כדממת־הלילה היה די אפילו באנחות כדי להשכית את מנוחתם. לפי נעימת הצעקות הכירו האסירים את זהות המעונים; בתום ה'חקירה' נהגו הזקיפים לגרור את הקורבנות חסרי־האונים אל חדריהם. איש מהם שוב לא יכול לנעול את נעליו מחמת נפחות רגליו. אף־על־פי שהיו דלתות־החדרים פתוחות, לא הניחו הזקיפים נושאי הרובים המכודנים, הניצבים על משמר כל חדר וחדר, ליושביהם להביע כמה מלות־עידוד באוזני החוזרים מן ה'תופת'. רק בימים

2 ה' יפה, דור מעפילים, ירושלים תשל"א,² עמ' 391.

3 מפתח־חקוה לעמק עכור, כחביד בארכיון בית אהרנסון, זכרון־יעקב תרע"ח, עמ' 3.

4 צ' נדב, מימי שמירה והגנה, תל־אביב תשט"ו, עמ' 152, 160 ואילך; פנחס שניאורסון, ספר 'השומר' – דברי חברים, תל־אביב תשי"ז, עמ' 220.

5 מפתח־חקוה לעמק עכור (לעיל, הערה 3), עמ' 3.

שחסן בך נעדר מנצרת לרגל 'חקירותיו' בשאר מקומות בגליל, היה 'סמבטיון-האינקוויזיציה' דומם.⁶

בין המעונים ביותר תחת ידיו של חסן בך היה אפרים פישל אהרנסון הזקן, שנאסר בכיתו, יחד עם שרה בתו, כשהקיף הצבא התורכי את זכרון-יעקב בהיחשף רשת-הריגול של ניל"י.⁷ מזכרון-יעקב הועבר אהרנסון הזקן לנצרת וישב בחדר אחד עם איש 'השומר' שמואל הפטר. בשוב הפטר מן העיניים שאלו הזקן, אם הוא צועק תוך כדי החקירה, וכשהשיב לו שאין דרכו לצעוק, אמר לו הזקן בידידי שהיתה לשון-דיבורו: 'צריך לצעוק, כי אז קל יותר'.⁸

סעדיה פז, אף הוא מחברי 'השומר', מספר כי אהרנסון הזקן נתענה קשות ולא חדל מלצעוק 'שמע ישראל, ה' אלוהינו, ה' אחד'. חסן בך לא הניח לו עד שנאסר ממנו, ולא האמין עוד שאפשר להוציא מפיו דבר על סודות-הריגול. הזקן הוכה בלא רחמים, ומצבו היה עלוב ביותר; הוא סבל מדיזנטריה מתישה ולא שלט עוד במעיו. רוב יושבי החדרים בקומה השנייה נתרשמו מסיסמתו החוזרת של הזקן: 'שמור וזכור בדיבור אחד', שנועדה להזהיר את האסירים מפני גילוי סודות.⁹

הקורבן האומלל ביותר להתעללותו של חסן בך היה חבר ניל"י, איש זכרון-יעקב, ראובן שווארץ. בצעיר הזה כילה ה'אינקוויזיטור' את כל חמתו, משום שראה בו אחת הדמויות המרכזיות של ארגון-הריגול. שלושה שבועות נתייסר בעינוי-תופת, זעקותיו החרידו את כל סביבת המנזר, אך מסודות הארגון לא סיפר דבר. לילה-לילה הורידוהו ל'מרתף-העיניים' והחזירוהו לתאו עם שחר, רצוף-גוף ומדוכדך-רוח, גם משום שידע שאביו הזקן, ר' חיים בר, שרוי באחד החדרים הסמוכים – באשמתו – וסובל כמוהו. בבוקר ה-23 באוקטובר 1917 באה פרשת-סבלו לקצה. משהקיף חברו-לחדר מסיטי-הלילה ראה את ראובן תלוי על משקוף-החלון.

מחלוקת שלא נתיישרה עד עצם היום הזה היא אם התאבד ראובן כיוון שלא יכול עוד לשאת את יסוריו, או אולי נפח את נפשו תחת שוט הנוגש, וחסן בך עצמו ציווה לביים את תלייתו כדי לחמוק מאחריות להמתתו. אחד מאסירי נצרת, יעקב גורקי, טוען למהימנות הגירסה הראשונה. הוא מספר כי במו-אוזניו שמע את ראובן אומר לצבי (הירש) אהרנסון (בנו של אפרים פישל ואח לשרה – אף הוא מחברי ניל"י המעונים), שאין בכוחו לסבול עוד וכי יש בדעתו לשים קץ לחייו. לדברי גורקי, תלה עצמו ראובן לא בחגורתו, כמסופר, אלא בסדין שקשרו לחלון. לחיזוק טענתו מספר גורקי כי

6 על אחד מביקוריו בטבריה מספר המורה אשר ארליך, שנאסר בידי התורכים בטעות: 'הם חיפשו את איש "השומר" שבתאי ארליך, שהתנקש בחיי יוסף לישנסקי ושמע הרבר הגיע לאוזני השלטונות. לשאלתו של חסן בך לשמי, הנני עונה, כי שמי הוא אשר ארליך. תשובתו: "ובכן טוב, זהו האיש שאנו מבקשים". כשמעירים לו, כי ברשימה כתוב שבתאי ארליך, משיב חסן בך: "אין בכך כלום, הכל אחד, שבתאי או אשר, הוא הוא האיש הדרוש לנו". כאשר מסרב ארליך לחתום על הפרוטוקול הכתוב בשפה בלתי מובנת לו, מגיב חסן בך בפסקנות: "אין צורך בחתימתך, נוכל לתלותך גם בלי שתחתום על הפרוטוקול". אשר היה, תל-אביב תשי"ט, עמ' 36.

7 חסן בך לא היה אחראי לעינוי-החקירה של שרה אהרנסון. הוא בא לזכרון-יעקב אחרי ששלחה שרה יד בנפשה בנסיון להציל את חייה, כדי שלא תחמוק מיד הדין. אך בראותו אותה ידע שאין תקווה לחייה. מפתח-תקוה לעמק עכור (לעיל, הערה 3), עמ' 2.

8 ספר 'השומר' (לעיל, הערה 4), עמ' 218, ודבריו בפגישה עמי בתל-יוסף ב-23.10.1958.

9 דברי סעדיה פז בפגישה עמי בחיפה ב-15.12.1957.

למחרת, כשנתגלה המעשה, נכנס חסן כך לחדרי-האסירים והחל צועק ודורש מן הזקיפים, המופקדים על שמירת האסירים, לנקות את החדרים כדבעי ולהוציא מהם כל חפץ העשוי לשמש אמצעי להתאבדות, לרבות חגורות ובגדים.¹⁰

אחרים טוענים למהימנות הגירסה השנייה. שמואל הפטר מספר, כי לילה-לילה שמעו יושבי המנזר את צעקותיו של ראובן בעת החקירה בקומה הראשונה ואת אנחותיו כשהעלוהו הזקיפים התורכים לחדרו בתום מנת-סבלו. כלילה שלפני מיתתו שמעו האסירים את צעקותיו שנפסקו לפתע, ושוב לא שמעו את קול צעדיה של שיירת מעניו במדרגות לקומה השנייה. מכאן מסיק הפטר שראובן מת בעינויים וחסן כך ציווה לתלות את גופתו על חלון חדרו. אפילו חסן כך נתיירא מן הממונים עליו; הללו ביקרו אצלו ימים אחדים קודם-לכן, ודרשו ממנו לרכך את ה'חקירות' ולמתן את 'משטר האכזריות'.¹¹

איתנה עוד יותר בדעתה שחסן כך הוא שציווה לתלות את ראובן אחר המתתו בעינויים, היא פרידה לולו (גרצ'וק), מנהלת המטבח בתחנת-הנסיונות בעתלית, ממקורבות שרה אהרנסון שהיתה בסוד ענייני הריגול עד התפוררות הארגון. פרידה היתה בין האסירות שהוכלו לנצרת, סבלה סבל נורא מתנאי-המעצר, התנגשה בדברים עם חסן כך, ולא גילתה שום מורך-רוח בכל ימי חקירתה הממושכת. והרי סיפור דבריה בפרשת ראובן שווארץ:

זוועות הימים ההם, בניצוחו של חסן כך, חרותות על לוח-לכי. כמה אימים איים עלי לשכור את עצמותי, לחרוך את שערי ולהלקותני עד זוכ'דם! יום אחד הביאני לחדר-העינויים להפגישני עם פישל אהרנסון הזקן. בתוך כך היה חסן כך מורט לו לאהרנסון בזקנו, סוטר לו על לחייו ומפיל את שיניו מפיו, וכל אותה שעה היה שואל אותי אם אני מכירה אותו. יום אחד הביאוני לחדרו של ראובן שווארץ, שהיה מוטל על הארץ ונראה היה לי שהוא בלי רוח חיים. המכירה אַת את זה? — שאלני חסן כך. כיוון שהחדר היה חשוך, אמרתי שאיני רואה דבר. הכניסו פנימה מנורת-לוקס, אבל עדיין לא הבחנתי בפרצופו של האדם השרוע על הרצפה. היה זה גוש-בשר מדולדל, מכונס בתוך עצמו; מאחר שכל צורתה נשתנתה אמרתי לחסן כך שאיני מכירה אותו, וביקשתי ממנו שיגיד לי את שמו. חסן כך נענה: ראובן שווארץ, ובנקבו בשמו הוסיף ובעט ברגלו הגסה בגוף המרוסק. נשימתי נעצרה. גחנתי על הצעיר האומלל ושאלתיו בתמימה: האתה ראובן שווארץ? והוא השיב לי בקול כעולה מן האוב: כן, פרידה, אני הוא ראובן שווארץ.

משנענה לי ראובן בקול חלוש, פנה אלי חסן כך בצעקה: ומה היה תפקידו של שווארץ בתחנה? — מחסנאי, הוא חילק פרודוקטים ולא עשה שום דבר.

10 דברי יעקב גורקי בפגישה עמי בנתניה ב-17.12.1957. כדברים האלה שמעתי גם מפי פנחס שניאורסון (כתל-אכיב ב-3.3.1958), ברוך בן-טובים (כתל-אכיב ב-18.12.1957) וסעדיה פז (ב-15.12.1957); האחרון נקרא על-ידי שלטונות הכלא לסייע בקבורתו של ראובן במרחביה (לימים הועברו עצמותיו לקבורה בבית-העלמין בזכרון-יעקב).

11 דברי ש' הפטר בפגישה עמי בתל-יוסף ב-23.10.1958.

בלא זיק של רחמים פנה אלי חסן בך כנוזף בי: מדוע את בוכה? ענית לו כי אני בוכה מפני שלא אראה עוד את ראובן כחיים, ואנחנו הרי עבדנו כמחלקה אחת והיינו ידידים בעבודה. הרגתם אותו...

למשמע קריאתי זו ציווה חסן בך על הזקפים להחזירני לחדרי. כשסיפרו לי למחרת הבוקר שראובן תלה את עצמו, אמרתי כי שקר הדבר. חסן בך הוא שהרג אותו! מעניו עשו אותו לגל של עצמות. שוב לא יוכל לקום בכוחות עצמו. חסן בך ציווה לתלותו כי פחד שיאשימוהו במעשה רצח בלי משפט.¹²

בימי-האימים של ה'אינקוויזיציה' נקראה פרידה לזהות גם את צבי (הירש) אהרנסון ואבו פריד המרוני, ששימש עגלון בתחנת-הנסיונות ועונה אף הוא קשות בידי חסן בך. באוקטובר 1918 נהדף הצבא התורכי מגבולות ארץ-ישראל בעקבות כוחות-הצבא הבריטיים המתקדמים, ומשפסקו הקרבות והוכרזה שביתת-נשק עמד המשטר התורכי על סף התמוטטות, בתווה ובוהו שנשתרר נעלמו גם עקבותיו של חסן בך. ואולם האיש ומעלליו לא נשכחו, ובין אלה שלא יכלו לשכחו היה אחד מקורבנות העינויים שלו – יעקב גורקי.

פגשתי את יעקב גורקי בנתניה, בדצמבר 1957. גר-צדק זה, אב לעשרה ילדים, עלה מרוסיה שישים שנה קודם-לכן והיה בשעתו איכר במסחה. בעיצומם של ימי-הרדיפות, בעקבות גילוי רשת ניל"י, נזדמן גורקי לנצרת. על לא עוול בכפו נעצר בידי התורכים ונתנסה בנחת-זרועו של חסן בך. מנצרת הועבר גורקי לדמשק ומשם נמשכה דרך-התלאות והנדודים שלו לקושטא, תוך טלטול בקרונות להובלת בהמות, בתנאי רעב ומחלות ובאפיסת-כוחות. בדרכו התיידד עם צעיר ירושלמי, מוסא חלבי, יוצא העיר חלב שבסוריה. לימים, משנרגעו במקצת הרוחות בתחומי הקיסרות העות'מאנית המתפרקת, ולאסירים ולעצירים נקרא דרור, הגיע גם תורו של גורקי לחזור הביתה. בדרכו דרומה עשה ימים אחדים בבית אמו של מוסא חלבי בחלב, ומשנשתחרר במקצת ממועקת תלאות-הדרך, החלו חוזרים ופוקדים אותו סיוטי האימים והעינויים של חסן בך. חיש-מהר נתפס ל'רדפת', וכל מעייניו היו נתונים לגילוי מקום-מגוריו של החוקר-המענה. יום אחד, כאשר ציפה גורקי לתורו לחספורת, הבחין בין העוברים-ושבים בדמותו רמת-הקומה של חסן בך ובלבו חזרה וניצתה אש-הנקם. בלחץ הדחף הראשון ביקש לרוץ אחריו, לאחוז בגרונו ולהביאו למשטרה, אך אחר הרהור קל נמלך בדעתו כי חלילה לו לעשות כן. האנגלים טרם הגיעו לחלב מן הדרום, ובסביבה האוהדת לבן-חלב הערבי לא היה לגורקי סיכוי להביאו לדין. בו במקום החליט שלא לפעול בחופזה, אך שמר את הדבר בלבו. במרוצת-הימים נתחקה על מקום-מגוריו של חסן בך. בעזרת תופרת יהודייה ותשלום חמש לירות גילה את כתובתו. כעבור ימים אחדים הטילו מטוסים בריטיים כרוזים אל העיר, ובהם אולטימטום לצבא התורכי לנטוש את העיר או להביא לחורבנה בהפצצות מן האוויר. משום מה לא נמלט חסן בך צפונה ונשאר בביתו.

12 דברי פרידה לולו בפגישה עמי בחל-אביב ב-5.10.1977.

כשנכנסו הצבאות הבריטיים לחלב התייצב גורקי לפני שלטונות המודיעין ודרש מהם ללכוד את פושע-המלחמה. ואכן שמו של חסן בך נמצא ברשימת ה'נדרשים'. עם אנשי המודיעין הבריטי נמנה אז גם קפטן אלכסנדר אהרנסון. באחד מימי פברואר 1919 נתפס חסן בך בביתו, ומשהובא למשטרה נכנס אליו גורקי לדבר בו 'נכבדות':

'חסן בך אל-פֶּלֶב', אמרתי לו, 'התזכור את יעקב גורקי ממסחה? הזוכר אתה שהלקית אותי בפאלאקות? עתה נעקור את שורש הרע, ובקרוב נתראה בנצרת.'

חסן בך הובא לחיפה. על 'קבלת הפנים', שנערכה לו בעיר זו, מספר בנימין חסאן:

עם חילופי השלטון בארץ מינו אותי הבריטים למפקח המשטרה ובית-הסוהר. כשהובא חסן בך עליידי קצינים בריטיים לחיפה סערה העיר כולה. קהל עצום נאסף סביב הכלא, שבו ציוויתי לחבוש את 'פושע-המלחמה', ודרשו ממני שאוציאו אליהם כדי לעשות בו שפטים. קשה היה לי להרגיע את ההמון הסואן וחששתי מן הנקם הצפוי. יצאתי אל המרפסת ונאמתי לפני הנאספים כדי להרגיעם. אמרתי להם, כי גם בי רוחת דם-הנקם, אלא שלא נאה לנו לנהוג מנהג לינץ'. אמרתי להם שאני עומד להסיעו מן המקום במכונית-משא והפצרתי בהם לבל ינסו להתנכל בו. היתה זו תחבולה שנקטתי. הלבשתי ערבי גבה-קומה בבגדי חסן בך... הושכתיו במכונית-משא פתוחה ובקושי פילסה לה זו את דרכה בין הקהל. חסן בך נשאר בכלא והמתין למשפטו.

נהגתי בו לפני משורת הדין. אמרתי לו שרצוני לנהוג עמו כמו שכתוב בקוראן שלי: 'עשו טובה לאלה שעשו לכם רעה'. העמדתי לרשותו מיטה נוחה והאכלתי ממה שאכלתי אני עצמי. זכורני שהוא חשש שמא נבקש להרעילו, אך ביטלתי את חששותיו כשאכלתי בחברתו מאותן הקערות שהוגשו. כשהעבירוהו, לצורך החקירה המוקדמת להכנת חומר המשפט, לשלושה ימים לנצרת, שמח אחר-כך לחזור אלי. הוא התאונן על כך שבנצרת התעללו בו הסוהרים, ירקו בפניו וביזוהו. עם זאת לא פטר אותו שומרו בכלא, הקורפורל הערבי מחמוד, מן החובה הסאניטרית לטאטא את חדרו ואת בית-השימוש.¹³

שמע לכידתו של חסן בך הגיע גם לעיתונות. כתבו בחיפה של 'חדשות מהארץ' הודיע לקוראיו כי —

שופטי עיר זו חקרו את כל הקובלנות שהוגשו נגד העריץ הזה, וכל ניירותיו נשלחו לירושלימה לפקידות-הצבא הכללית לעיין בהם. לפני ימים אחדים נסע בית-המשפט הירושלמי לחיפה לגבות את כל העדויות הנחוצות.¹⁴

גביית העדויות היתה חלק מן החקירה המוקדמת לבירור טיבן של ההוכחות לשם הגשת כתב-אישום

13 הסיפור (שנתפרסם ב-*Palestine Post* ב-1944), שלפיו היה אבו פריד שומרו בכלא, אין לו שחר.

14 שנה א, גיליון נב (ג' בניסן תרע"ט).

נגדו. פרידה לולו מספרת, כי אחד מבני אהרנסון, שמואל (סאם), שסייע באיסוף חומר הראיות, נכח בשעת החקירה, ומגוללה העדה את פרשת הסבל שבא על אהרנסון הזקן ובנו הירש מידי חסן בך. לא יכול שמואל (סאם) להכיל, קם ממקום־מושבו והסתער על הנאשם בחמת־זעם לחנקו. בקושי רב עלה בידי סניגורו של חסן בך, עורך־דין ערבי, ושני שוטרים, שהופקדו על השמירה בבית־המשפט, לחלץ את הנתקף.

לאחר החקירה המוקדמת מצאו השלטונות הבריטיים, 'כי בתוקף סעיף־החוק 103 ו־170 נשל התקנון הפלילי התורכין אפשר לשפוט את חסן בך ל מיתתה על כל הרציחות אשר רצח', ואכן הוא הועמד לדין.¹⁵

המשפט החל כיום ב', 10 במאוס, ונמשך עד יום ו'. היה זה בית־דין צבאי וישבו בו שלושה קצינים בריטיים. הישיבות נערכו באחד האולמות של בית־נזירות, לא הרחק ממלון 'הרצליה'. התובע היה ערבי — מְגִיד עבד אל־האדי. כיוון שעורר המשפט עניין רב נכחו בדיונו כמה עיתונאים, ביניהם גם כתבים זרים. בין הנוכחים היה גם הקפטן אלכסנדר אהרנסון.¹⁶

עיקר הדיונים נסבו על פרשת מותו של ראובן שווארץ. פרידה לולו העידה כשבועה שהצעיר היהודי עונה עד מוות, ולפי מצבו הגופני לא ניתן כלל להעלות על הדעת שיהא בכוחו להתרומם ולתלות עצמו על משקוף־החלון בחדרו. לעומתה הכחיש חסן בך את כל מעשיו וטען כי הצעיר שווארץ תלה את עצמו במר־ידיו.

פרידה לולו היתה העדה העיקרית מצד התביעה. העיתונאי אורי קיסרי, שנכח בבית־הדין, מספר כי גם אלכסנדר אהרנסון עלה אל דוכן־העדים ופרש לפני השופטים את הרקע הכללי של שנות־המלחמה. יעד נוסף לעינוייו ותלאותיו של ראובן שווארץ היה אבו פְּרִיד:

הוא עמד בתא העדים, ידיו שלובות על חזהו והשיב לשאלות המייגור הסקוטי, שמתורגמן קפדן קילף לו אותן לערבית שלו. וכששאל השופט אם הוא, כמו אוזניו שמע את צעקותיו של ראובן, השיב: 'אם שמעת? כל נצרת כולה היתה יוצאת בלילות אל הגגות כדי להיחלץ מיללותיו של האיש המעונה. אך הדבר לא ניתן. צעקותיו היו בכל מקום. הן חדרו למרחפים, לגגות ולתוך השמיים'.¹⁷

בנימין חסאן מוסיף כי גם צבי (הירש) אהרנסון הובא לבית־הדין כדי להעיד, אך למראה חסן בך חזרו אליו סיוטי־האימים בכלא נצרת, גופו החל רועד והוא התעלף. בכתבה נוספת ב'חדשות מהארץ' נאמר:

עשרות עדים באו להעיד על אשמת הצורר הזה, אשר עינה עשרות יהודים כחשדו אותם בתור מרגלים, ואשר בגללו נמצא הצעיר שווארץ תלוי בבית המאסר בנצרת. עוד עשרות־אנשים,

15 ש.ס.

16 חדשות מהארץ, 3 באפריל 1919, ודבריהם של בנימין חסאן ופרידה לולו בפגישה עמי.

17 'פירות מארץ הלבנון', מעריב, 1.6.1973.

מעונים ודוויים על ידו, יכלו לבוא ולהעיד לפני בית המשפט לתאור פרצופו של האינקוויזיטור האכזר הזה, ואולם בית המשפט חקר לדעת ביחוד את סיבת מותו של היהודי שווארץ. נקראו רופאי בית האסורים בנצרת בימים ההם, שני רופאים ערבים (שהעידו לטובת הנאשם) ורופא צבאי אנגלי. חברי בית המשפט עם הנאשם הלכו גם לנצרת וחקרו את המצב שהיה במקום הרשע. כל אותם העדים שהכירו את שווארץ ואשר ראוהו אחרי מותו, או שטיפלו בקבורתו במרחביה, לא הוציאו מכלל החשד הנורא ששווארץ נתלה אחרי מותו בענותו. הנאשם חסן בך נשפט לעשר שנים עבודת-פרך, ושני עדים ערביאים, שהעידו עדות שקר, נשפטו גם הם למאסר לחודש ימים.¹⁸

בית-הדין דחה את טענת ההגנה שהנאשם מילא הוראות מגבוה ומשום-כך אין האחריות למעשיו חלה עליו.

בשורות-האייוב הראשונות על הטראגדיה בזכרון-יעקב הסעירו את רוחו של אלכסנדר אהרנסון ועוררו בו רגשי-נקם. במכתבו לאיש-המודיעין הבריטי, הקפטן ו"ס אדמונדס, מיום 30 בנובמבר 1917 (באותו פרק-זמן עדיין היו שומרון והגליל בידי התורכים), הוא כותב: 'תקוותי הגדולה והאחת היא שעל-ידי סבלנות והתמדה אדע ביום מן הימים את שמות הקצינים התורכים שניצחו על פרשת-החקירות בזכרון-יעקב'. ובמכתב שני מיום 3 בדצמבר, הוא מוסיף: 'כשיתקדמו צבאותינו ויכנסו למושבותי, רוצה אני שאותם האנשים יתפסו... חובה קדושה היא לנו לדאוג לכך שצוואתה האחרונה של אחותי תוצא לפועל' (במכתבה האחרון ציוותה שרה על חבריה לנקום במעניה).¹⁹ אלא שבחלוף הימים שככה במקצת רוחו הנסערת של אלכסנדר אהרנסון, ורגשות הנקם פגו מלבו. חודשים אחדים בלבד לאחר כניסתו של סר הרברט סמואל לתפקידו כנציב עליון בארץ-ישראל, החלו רוחות של 'פיוס' מנשבות בארמון-הממשלה בירושלים. בני-משפחתו של חסן בך וידידיו ניצלו את 'שעת-הרצון' וביקשו מהנציב היהודי לשכוח את העבר ולחון את קרובם. באורח סמלי הוזמן אלכסנדר אהרנסון ביום שבת-הנשק, ב-11 בנובמבר 1920, לבית-הממשלה בירושלים. ועוזר המזכיר האזרחי דיבר על לבו שיסכים למתן החנינה. אהרנסון נחרך ובר-במקום כתב את המכתב הבא:

אדוני,

ביחס לשיחתנו, שנערכה הבוקר בעניין חסן בך, הנני מבקש להעלות את הדברים הבאים. אחרי ביקור בבית-הסוהר לפני כחודש ימים, החלטתי בנפשי למחול לאיש הזה על כל הפשעים שעשה למשפחתי ולשאר האנשים שהכרתי. ואלו הסיבות שהניעוני להחלטה זו:

1. הכרתי את חסן בך לפני שנתיים כאדם תקיף ובעל פנים אכזריות. מראהו כיום הוא של אדם זקן מאוד, בעל שער-שיבה, עמוס שנים ומדוכא. השינוי בקלסתר-פניו במרוצת השנתיים האחרונות זעזעוני.

18 שנה א, גיליון נג (י' בניסן תרע"ט).

19 ארכיון בית אהרנסון, זכרון-יעקב.

לכידתו ומשפטו של חסן בך

2. משפחתו של חסן בך ואנשי־שם, בני כל העדות, מפצירים בי לסלוח לפושע ולהשתדל לעשות למען שחרורו.
3. נתברר לי שיש לו אִם ישישה, אשה אצילה (חסן בך נמנה עם משפחה מכובדת ועתיקה) המתאבלת על בנה. כן מצאתי שאשתו של חסן בך וילדיו זקוקים להגנתו.
4. אבי ואחי, שעונו על־ידי עינויי גוף ונפש, מוחלים אף הם על זכותם או שאיפתם לנקום וביקשו ממני לעשות כמיטב יכולתי לשחרורו של האסיר.
5. חסן בך הורגל לחיי־מותרות, ומאליו מוכן שהוא סובל מאוד מתנאי־חיייו כיום. במכתביו למשפחתו ולידידיו הוא מדבר בלי הרף על התאבדות. חלילה להגיע לידי כך שהדבר יקרה לאסיר, ודמו ומרירות משפחתו יחולו על ראשי ועל ראש משפחתו.
- ייתכן שאני עושה מעשה איולת בהיענותי לקול לבי הסנטימנטאלי. אבל אחרי שיקול־דעת מעמיק באתי לכלל מסקנה שמוטב שיאשימוני בחסד מופרז מאשר באכזריות גדולה מדי. רוצה אני, שמצפוני יהא שקט והנני מגיש לכם בזאת את משאלתי לשחרר את חסן בך. לעולם לא יוכל אדם לענשו על פשעיו כראוי לו. והנקמה — בידי שמים.
- הנני מניח עניין זה בידך,

בכל הכבוד,

אלכסנדר אהרנסון²⁰

כשלושה חדשים היה חסן בך אסור בארץ, ואחר־כך הועבר לקהיר. מששחרר מכלאו עקב החנינה חזר לחלב דרך חיפה. הוא סר לביתו של בנימין חאסן והגיש לו מתנה כהוקרה על שהציל את חייו — שני כפתורי־חפתים ועט־נובע. בפני מארחו היהודי הביע חסן בך חרטה על מעשיו ואכזריותו, ובתוך כך הבטיחו שבשוכו לחלב לא יוסיף לראות בני־אדם, אלא יתבודד באוהל. ה'אינקוויזיטור' שחזר בתשובה לא האריך ימים; הוא מת בעירו בשנת 1922.²¹

20 י' נדבה, ניל"י — תולדותיה של העזה מדינית (בעריכת א' ליבנה ו' אפרתי). ירושלים ותל־אביב תשכ"א, עמ' 363-364.

21 דברי בנימין חאסן בפגישה עמי בחיפה ב־17.12.1957 וב־9.5.1958.

תעודה

בעריכת ישראל ברטל

תימני ירושלים ועבודת-החקלאות

יהודה רצהבי

מנהג בזכויות יוצרים

שלוש אסיפות

מסמך למאורעות הגליל העליון, תר"פ

נקדימון רוגל